

Н.І. Редіна

канд. екон. наук, академік АЕН України

І.Д. Падерін

д-р екон. наук, академік АЕН України

В.Я. Олійник

*канд. екон. наук,
м. Дніпропетровськ*

СТАНОВЛЕННЯ МАЛОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА І БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ: ОСОБЛИВОСТІ, ДОСЯГНЕННЯ, ПЕРСПЕКТИВИ

1. Постановка проблеми

Стратегічним завданням сучасної фінансово-економічної та суспільно-соціальної політики України є ство-

рення міцних підвалин утвердження її як демократичної ринкової держави, інтегрованої у загальносвітовий процес цивілізаційного поступу з конкурентоспромож-

ною і високопродуктивною економікою задля досягнення високого життєвого рівня народу, адекватного до європейських стандартів. За обсягом, сутністю і глибиною необхідних для цього соціально-економічних перетворень в суспільстві визначені завдання, рівнозначні здійсненню соціальної революції: їх реалізація означає створення в державі нового соціально-економічного устрою на засадах нової для України історичної реальності — ринкової ідеології.

Згідно із зазначеним, одним із визначальних критеріїв оцінки ступеня успішності вирішення українським суспільством цих завдань є рівень розвитку сектору малого і середнього підприємництва та бізнесу як важливого чинника економічного зростання і забезпечення конкурентоспроможності виробництва, розвитку продуктивних сил суспільства (як сукупності матеріально-технічного, так і людського — інтелектуального капіталу). Саме масовість розвитку малого і середнього підприємництва та бізнесу є своєрідним індикатором освоєння ринкової ідеології, формою реалізації творчої енергії широких верств населення, ступеня ринковості (буржуалізації) суспільства, демократії і громадськості. Успішність ринкової (капіталістичної) трансформації українського суспільства за критерієм розвинутості підприємництва і бізнесу підтверджується ступенем контрастності з колишнім устроєм державного тоталітаризму, коли приватний бізнес і підприємство вважались негативним, кримінальним явищем.

2. Аналіз останніх досліджень і публікацій

Ринкова трансформація національних економік в пострадянських країнах СНД в кінці ХХ та початку ХХІ століть істотно активізувала дослідження з питань малого підприємництва та розвитку бізнесу. В цей час з'явилась ціла низка публікацій з приводу окремих аспектів науково-теоретичного обґрунтування суті та об'єктивної необхідності вирішення практично-прикладних завдань в окремих галузях та регіонах.

Поряд із публікаціями, присвяченими розгляду питань формування малих підприємств в окремих галузях та регіонах України, згодом появилися оглядові дослідження становлення малого підприємництва і бізнесу як сектору національної економіки в працях Г. Білоуса, З. Варналя, З. Герасимчука, Г. Дзися, Р. Лавриненка, О. Микитюка тощо [1–6], а також системні дослідження організаційно-економічних та фінансових аспектів функціонування цього сектору [7–8]. Разом з цим в працях провідних українських науковців, зокрема В. Гейця, А. Гриценка, М. Долішнього, І. Лукінова, С. Мочерного, Ю. Пахомова, А. Чухна та інших, звернено увагу на особливості малих підприємств як ринкоутворюючого чинника та соціально-економічних наслідків їх розвитку. Проте у зазначених дослідженнях не звернено увагу на виявлення чинників, що спричиняють стримування розвитку сектору малих підприємств, відсутня оцінка ступеня досконалості державної регуляторної політики в порівнянні із світовими тенденціями у забезпеченні реалізації їх економічних та соціальних функцій.

3. Мета статті.

Метою статті є оцінка рівня розвитку сектору малого бізнесу національної економіки України як з позиції соціально-економічних потреб країни, так і з позиції його адекватності загальносвітовому стану.

4. Виклад основного матеріалу.

Формування у складі національної економіки України сектору малого бізнесу і підприємництва є одночасно наслідком і рушійним чинником цивілізаційного поступу українського суспільства, становлення якого зумовлено реально існуючими об'єктивними і суб'єктивними умовами, породженими ринковою трансформацією суспільного устрою та набування ним нової якісної визначеності. Цілком зрозуміло, що корінні зрушення у якісній визначеності соціально-економічного устрою не можуть відбуватись одночасно, а здійснюються протягом певних перехідних етапів, індикатором прояву яких може слугувати характер динаміки внутрішнього валового продукту (ВВП) країни.

Макроекономічний аналіз динаміки ВВП в Україні свідчить про те, що із часу розпаду СРСР, проголошення України суверенною державою домінували негативні фактори створення ВВП. Упродовж аж до 2000 р. на першому етапі становлення ринкової системи господарювання в розвитку національної економіки переважали депресивні фактори (породжені стагнацією попередньої тоталітарної центрально регульованої економічної системи). Відбулася втрата продуктивного потенціалу національної економіки, масштаб якої може порівнюватись лише із руйнацією, скоєною за часів Другої світової війни, коли по території України двічі (з заходу на схід та зі сходу на захід) прокотився руйнівний вал оборони і наступу протиборчих сил. Розмір ВВП України за цей час упав майже на 60 %, обсяг виробництва промислової продукції зменшився на 48,9 %, сільського господарства — на 51,6 %. Реальна заробітна плата населення зменшилась у 3,8 раза, а виплата пенсій — у 4 рази.

Перший етап ринкових перетворень не міг бути успішним, оскільки неминуче трансформаційне падіння економіки доповнювалось негативними демографічними процесами: зменшенням народжуваності, зростанням смертності, скороченням тривалості життя, зростанням рівня абсолютної бідності населення.

Проте на першому етапі ринкової трансформації національної економіки за відносно короткий історичний час в Україні були створені вихідні базові умови майбутньої соціально-ринкової системи суспільства (суверенність держави, національна валюта, ринкова інфраструктура), саме на їх основі відбулося подолання причин затяжної руйнівної системної кризи та породженої нею депресії, розпочалось економічне піднесення. Більш чітко визначилась і змістовність наступного, другого періоду поступу суспільства — завершення формування цілісної системи фінансово-господарського і соціально-політичного механізму функціонування суспільства як послідовно ринкового. Якщо на першому етапі ринкової трансформації українського суспільства формування сектору малого підприємництва і бізнесу спонукалось насамперед необхідністю виживання в кризових умовах, то на другому (після 2000 р.) дієвим чинником стає бізнесовий інтерес, а сам сектор набуває більш виражених рис чинника соціально-економічного розвитку країни, форпосту демократії та громадськості суспільства.

Зазначене дає підставу здійснювати оцінку розвитку малого підприємництва та бізнесу в Україні саме від 2000 р., сприймаючи його як базовий рік. Саме після 2000 р. цей сектор економіки приходить у відповідність

до класичного розуміння його визначальних ознак: підприємництво сприймається як специфічний вид діяльності, що змістовно характеризується організаційно-господарським новаторством, пошуком і знаходженням нових, більш ефективних способів використання виробничих ресурсів, реалізацією можливостей підвищення результативності фінансово-господарської діяльності, що забезпечуються економічною творчістю, новаторством, вільним проявом ініціативи, зваженим ризиком. У дослідженнях найбільш авторитетних економістів змістовність підприємництва і його соціально-економічний феномен розглядається саме з таких позицій. Так Ф. Хайек сутність підприємництва поєднує з пошуком і реалізацією нових економічних можливостей збільшення ефективності підприємств — зростання основної бізнесової визначеності — їх прибутковості. А Й. Шумпетер цю особливість виводить із здатності підприємництва створювати нові комбінації реалізації факторів виробництва. Для нього підприємство — підвищений ризик, прагнення самостійності, радість творчості. Відтак він називає підприємця «творчим руйнівником», який руйнує рутинні консервативні порядки і створює нові, більш продуктивні і прогресивні.

Зазначені положення дають підставу вважати, що досягнення цих класичних рис може характеризувати істинно ринкову якісну визначеність малого підприємництва і бізнесу, ступінь відповідності яких показує рівень їх зрілості у класичному розумінні. Саме з такого методологічного підходу зробимо оцінку реального стану розвитку малого підприємництва і бізнесу в Україні (табл.).

Таблиця

Динаміка розвитку малих підприємств і їх діяльності в Україні

Показники	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2007 до 2000, %
Кількість підприємств, тис.	217,9	233,6	253,8	272,7	283,4	295,1	307,4	324,0	148,7
на 10 тис. осіб населення	44	48	53	57	60	63	66	70	159,1
Наймані працівники, тис. осіб	1709,8	1807,6	1918,5	2034,2	1928,0	1834,2	1746,0	1674,2	97,9
на одне підприємство, осіб	8	8	8	7	7	6	6	5	62,5
до загальної кількості, %	15,1	17,1	18,9	20,9	20,2	19,6	19,0	18,4	121,8
Обсяг реалізов. прод., млн. грн.	43810,1	47165,7	49394,2	65202,1	74363,5	82936,7	90309,0	106049,5	242,0
у загальному обсязі, %	8,1	7,1	6,7	6,6	5,3	5,5	4,8	4,4	-3,7
Фінансовий результат, млн. грн.	1100,3	-94,7	-783,2	-1233,6	-1344,1	3252,3	249,5	-1846,9	-

Джерело: статистичний щорічник України за 2000 р. (с.313), 2001 р. (с.322), 2002 р. (с.343), 2003 р. (с.329), 2004 р. (с.334), 2005 р. (с.330), 2007 р. (с.309–325).

Наведені у таблиці дані свідчать про те, що в Україні склалася стійка тенденція зростання кількості малих підприємств та їх кількості в розрахунку на 10 тис. населення (за аналізований період відповідно на 48,7 та 59,1 %). Проте роль малих підприємств у трудовій зайнятості населення неоднозначна: до 2003 р. відбувалось зростання чисельності працевлаштованих у цьому секторі (на 17,1 %), а в наступний період — зменшення (на 17,7 %), що призвело до зменшення загальної трудової зайнятості проти 2000 р. на 2,1 %. Кількість найманих працівників у розрахунку на одне підприємство в цілому скоротилась

на 37,5 %. Не зважаючи на те, що за 2000–2007 рр. обсяг реалізації продукції (робіт, послуг) сектором малих підприємств зріс у 2,4 раза, частка їх у загальному обсязі національної економіки зменшилась від 8,1 % до 4,4 %, тобто на 3,7 процентних пункти. Фінансовий результат від господарської діяльності малих підприємств, що функціонують в Україні, в цілому негативний, фінансово нестійкий і свідчить про загальну збитковість сектору малих підприємств. Тобто ще немає підстав вважати процес становлення сектору малих підприємств як завершений: економічно він ще не самодостатній і не є базою формування відчутного середнього класу.

З огляду на зазначене, сучасний стан малого підприємництва і бізнесу в Україні може характеризуватись як ще недостатній до суспільних потреб. Так у ринково розвинутих країнах кількість малих підприємств у розрахунку на 10 тис. населення на порядок вища, ніж в Україні, частка їх у виробництві продукції (у Великобританії, Німеччині, Італії, Франції, США, Японії) досягає 70 % (в Україні ж 4–5%). У розвинутих країнах малі підприємства хоча і становлять собою самостійний сектор економіки, проте він інтегрований у сферу великого бізнесу, де малі підприємства виступають партнерами, субпідрядниками корпорацій, а не ізольованою від нього системою.

У реальній ринковій економіці рівень розвитку малих підприємств є насамперед індикатором здатності національних економік до модифікації їх економічних і соціальних процесів до вимог цивілізаційного поступу. Визначальною компонентою цієї модифікації є спроможність існуючої соціально-економічної системи створювати додаткові робочі місця для абсорбції (поглинання) вивільнюваних працівників із сектору крупнотоварних підприємств (що постійно відбувається внаслідок науково-технічного процесу та інноваційного технологічного поновлення їх виробництва, зумовлюваного потребою підтримки своєї конкурентоспроможності). Цілком зрозуміло, що рівень оплати праці у сфері малих підприємств у цьому разі повинен бути рівнозначним із суб'єктами крупного бізнесу (або більшим за нього), що забезпечується підприємницькою компонентою малого бізнесу. За цими ознаками вітчизняні малі підприємства є функціонально неадекватними зарубіжним підприємствам цього сектору.

Світовий досвід показує, що бізнес малих форм широким верством населення як соціально-економічне явище не може виникнути спонтанно, а утверджується протягом певного часу, проходячи у своєму становленні декілька якісних фаз. Лише досягнувши певної критичної маси насиченості, фінансової стійкості та адаптивності, підприємництво втілюється в найбільш ефективних організаційно-правових формах, які згодом формують відчутний сектор національної економіки та середній клас суспільства. У процесі свого становлення малий бізнес істотно впливає на структурну перебудову економіки країни, сприяє збільшенню обсягів виробництва затребуваної продукції та послуг, забезпечує раціональне використання наявних ресурсів, формує конкурентне середовище, долає монополізм.

Слід зазначити, що становлення малого бізнесу і середнього класу у розвинутих країнах і в Україні має специфічні відмінності. Найголовнішою із них є те, що в розвинутих країнах становлення малого бізнесу відбувалось на засадах еволюційного розвитку і було на першопочатковому періоді (після перемоги буржуазно-демок-

ратичних революцій) домінантною формою господарювання, на основі якої (та із надр якої) згодом вийшов крупний бізнес. Саме тривалість часу становлення сприяла відпрацюванню ідеології приватного бізнесу й правових форм функціонування його організаційних утворень як прояву економічного індивідуалізму. В Україні ж становлення малого бізнесу має історично короткий час.

Ще на стартовому етапі формування сектору малих підприємств зіткнулось із рядом серйозних перепон, що гальмують розбудову в Україні повноцінного сектору малого бізнесу і підприємництва. Чітке виокремлення цих перепон дозволить визначити конкретні заходи щодо їх усунення.

Суспільно-історичні перепони розвитку підприємництва. Вони зумовлені самою природою підприємництва і його соціальною основою — дрібнобуржуазним середовищем. Ідеалом для комуністичного суспільства виступав пролетаріат, представлений неможливими працівниками, які віддавали системі свою робочу силу, а натомість отримували таку контрольовану партійно-бюрократичним класом чиновників норму життєвих благ, яка задовольняла лише примітивні потреби, формованих як суспільний стандарт в бідності. Після знищення в країні класу капіталістів-власників для правлячого державного режиму основним ворогом вважалося дрібнобуржуазне середовище. Воно було потенційно спроможним відроджувати підприємця як господаря-власника, виступало носієм капіталістичної ідеології, ворожої для панівного режиму. Винищення цього середовища (ідеологічне й фізичне, шляхом політичних процесів і масових репресій), що настійно проводилось протягом декількох поколінь, дало свої сумні наслідки.

Багаторічна послідовна й активна селекція економічно пасивного працівника-пролетаря як простої «робочої сили» придушила у людей під страхом загибелі інстинкт творця. Навіть після легалізації особистої підприємницької діяльності на першому етапі ринкової трансформації економіки малі форми індивідуального господарювання мали характер засобу виживання в депресивних умовах. Таким воно залишається і нині, адже підприємницька здібність притаманна частці населення в межах 10–15 % навіть у нормальних умовах зарубіжних країн з розвинутою ринковою економікою. У нашій країні воно було практично відсутнє, за винятком того панівного прошарку владних структур, які безпосередньо (або через підставних осіб) прихопили економічні активи, створивши нині існуючу олігархічну структуру економіки. Малі форми господарювання були за межами їх інтересів, і тому у своїй масі вони зберігають характер форми виживання, а не бізнесу: бізнесові структури, якщо вони масово збиткові, просто не існують, як це має місце в Україні.

Фінансово-економічні перепони розвитку малих підприємств. Практично в кожній цивілізованій країні малі підприємства є формами малого бізнесу, зміцнюваного наступними поколіннями, і не обов'язково з метою одержання прибутку, а як втілення сімейного капіталу. Населення ж України на час легітимізації малого підприємництва не мало власного капіталу у його економічному розумінні, та й мати його не могло. Навіть трудові заощадження населення на межі 80–90-х рр. минулого століття державною владою були експропрійовані задля врятування стагнуючої економіки соціалізму. Це не принесло очі-

куваного успіху, а лише ще раз показало хижацьке обличчя соціалістичного ладу. Лише в Україні у населення було експропрійовано 89 млрд. рублів трудових заощаджень громадян з рахунків державного Ощадбанку. А це станом на кінець 1990 р. становило понад 53 % ВВП України, або за існуючим на той час курсом валют — понад 100 млрд. доларів США. Цих коштів було б достатньо, щоб сформувати сектор малого підприємництва європейського рівня.

Ідеолого-політичні перепони розвитку малих підприємств. Вони проявляються в експлуатації укорієних в психології комуністичних стереотипів, які дотепер збереглися у свідомості старшого покоління і уміло реанімуються її послідовниками, що залишилися при владі. На час завершення ринкової трансформації превалювала ідея роздержавлення (як механізм захоплення обмеженою часткою можновладців державних активів) та використання громовідводу народного гніву у сферу ваучеризації, паювання землі тощо. Наголос робився на вдосконаленні існуючого суспільно-економічного устрою, завуальованого сором'язливою фразеологією необхідності розбудови ринкової економіки, яка сприймалась розпливчастою, непевною абстракцією, аж ніяк не тотожною дійсно існуючому суспільно-економічному устрою найбільш розвинутих країн — капіталізму.

Ось чому для керівної верхівки були важливими відсутність чіткої моделі («що маємо будувати» — за висловом тодішнього прем'єр-міністра Л. Кучми) та політична консолідація нації (втіленням чого стала поява понад 100 політичних партій без ідеології, за виключенням прокомуністичних). Лише за цих умов ставало можливим «трансформувати» соціалістичний робітничий клас у капіталістичний, експлуатований нуворішами. Адже ми пам'ятаємо, що основа економічної незалежності, кошти для стартового капіталу, якими могли бути трудові заощадження населення, були так передбачливо і своєчасно експропрійовані.

Таким чином, зміна базисних економічних відносин (відносин власності, проведених у процесі роздержавлення і приватизації) не привели до необхідних глибинних змін і не генерували соціально-економічної активності в суспільстві. Оскільки приватновласницька модель господарювання (як визначальна основа ринкової, тобто капіталістичної системи економіки) не була масово усвідомленою як реально можлива, то проведена приватизація фактично призвела лише до формальної зміни організаційно-правового статусу підприємств, зміни їх вивісок. Концентрація власності у розпорядженні влади закономірно вивела на перший план власні, а не загальнонародні інтереси, інтереси суб'єктів малого підприємництва.

Зазначена ситуація ускладнюється відсутністю дотепер дієвого фінансово-економічного механізму успішного подолання розглянутих перепон розвитку малих підприємств. Адже усі дотепер проведені заходи з розвитку підприємництва в Україні ще не привели до позитивної результативності — формування в структурі національної економіки ефективного і впливового сектору малих підприємств. Проте надія ентузіастів малого підприємництва в Україні на успіх ще не вичерпана: на зміну розчарованих приходять інші. Це видно із даних динаміки заснування нових суб'єктів малого підприємництва і призупинення діяльності раніше створених. Наприклад, у промислово розвинутому регіоні, яким є

Дніпропетровська область, що за кількістю малих підприємств посідає третє місце в Україні (після м. Києва і Донецької області). Лише за останні три роки на Дніпропетровщині в середньому за рік було створено 2475 малих підприємств (приріст 4,3 %), а призупинили свою діяльність 7213, або 14,3 % існуючих підприємств. Так що статистика кількості малих підприємств, що демонструє їх загальне зростання, містить і ті з них, які уже бездіяльні. Крім того, проявляється стійка тенденція до зменшення обсягів виробництва товарної продукції (що нині становить 28,8 % від загального обсягу виробництва продукції, надання послуг та виконання робіт) та розширення невиробничої сфери, частка якої досягла 71,2 %.

У цілому в Україні відсутні надійні стимулювальні чинники розвитку малого бізнесу, а необхідні для його розвитку економічні реформи проводяться в'яло і малоефективно, регуляторна політика недосконала. Зокрема, про це свідчать порівняльні матеріали досліджень Світового банку, опубліковані в доповіді «Ведення бізнесу-2009» (Doing Business-2009) [9].

Як показали ці дослідження в Україні, у 2007 р. представники малого і середнього бізнесу не отримали покращень у регуляторній політиці. Незначна кількість реалізованих у цій сфері реформ супроводжується їх безсистемністю і половинчастістю, в той час малий бізнес в світі розвивається досить динамічно, відтісняючи Україну до країн другорядних.

Критерієм оцінки, прийнятої для визначення ступеня дієвості регуляторної політики держави в сфері розвитку малого і середнього бізнесу, є загальний рейтинг його умов, що включає кількісне значення десяти окремих позицій по кожній країні світу. Кількісна визначеність кожної позиції обчислювалась за спеціально розробленою методикою оцінки нормативно-правових умов ведення бізнесу для підприємств малого і середнього бізнесу, що функціонують у формальному (а не «тіньовому») секторі. Ці 10 показників стосуються різних сторін життєвого циклу підприємства, зокрема: відкриття підприємства, одержання дозволу на будівництво, залучення найманих працівників, реєстрація прав власності, одержання кредитів, захист прав інвесторів, оплата податків, здійснення міжнародної торгівлі, забезпечення використання договорів і, нарешті, — ліквідації підприємства.

Рейтинг проведено в 181 країні світу, в його розрахунок взяли участь 6700 місцевих спеціалістів, у т. ч. понад 50 осіб в Україні. Виявлено, що кількість реалізованих за рік реформ у сфері державного регулювання підприємницької діяльності досягло в порівнянні з минулими роками рекордних показників: у 113 (із загальної кількості 181) досліджуваних країн реалізовано 239 реформ, що сприяють покращанню умов для розвитку бізнесу. Визнано, що в Україні до них відноситься лише один захід — початок функціонування кредитних бюро, що є заслугою не держави, а самого бізнесу.

До першої п'ятірки країн з найбільш сприятливим режимом функціонування малого бізнесу ввійшли Сінгапур (займає перше місце третій рік поспіль), Нова Зеландія, США, Гонконг і Данія. У другу п'ятірку увійшли Великобританія, Ірландія, Канада, Австралія і Норвегія. Найвищі місця серед групи країн Східної Європи та Центральної Азії (до якої входить Україна) зайняли Грузія (15 місце), Естонія (22-е), Литва (28-е), Латвія (29-е) та Азербайджан (33-е).

У зазначеному загальносвітовому рейтингу оцінки організації малого підприємництва і бізнесу із 181 країни Україна посіла 145 місце. У групі країн пострадянського простору за умовами розвитку малого бізнесу знаходиться на передостанньому місці, гірші справи лише у Таджикистані (159 місце). Тобто в цілому за рівнем державного регулювання розвитку малих підприємств Україна за наслідками 2007 р. знаходиться у 20 % заключної частини рейтингу, хоча за своїм потенціалом могла б займати належне місце у 20 % лідируючих країн.

5. Висновки.

Становлення системи малого бізнесу та розвитку підприємництва як структурного елементу національної економіки характеризується великим ступенем невизначеності і не набув ще тієї критичної маси, коли цей сектор може впливати на структурну перебудову економіки (ставши виробником вагової частки продукції та послуг), забезпечуючи раціональне використання наявних ресурсів, виступаючи відчутним учасником внутрішнього ринку, формуючи конкурентне середовище, обмежуючи монополізм.

Низький рівень розвитку малого бізнесу в Україні є наслідком пасивної державної політики: розвиток відбувається «самопливом» при збереженні державою незворушного нейтралітету, пасивного спостереження, а не реального активного управління.

У сфері державного управління розвитком малого бізнесу на перший план висувається необхідність реалізації системних, розрахованих на тривалий період заходів: розробки ефективної системи регулювання сфери малого бізнесу, що має охоплювати основи фінансової, кредитної та бюджетно-податкової політики у поєднанні з заходами соціальної політики, стимулювання розвитку внутрішнього ринку, збільшення обсягів виробництва, посилення платоспроможності та фінансової і соціальної стабільності регіонів.

Доцільно переглянути окремі положення державної політики у сфері відносин власності та виправити допущені недоліки, що полягають у протекціонізмі обмеженого кола осіб, які захопили у своє розпорядження основну масу загальнонаціональних активів, створивши олігархічні клани в промисловості, банківській і страховій сферах. Заходами прогресивного оподаткування створити централізований фонд реконструкції та розвитку структури національної економіки, надавши пріоритетне значення сектору малого бізнесу. Адже за існуючої системи лише для переважної більшості громадян, які мають незаперечні права на загальнонаціональні активи, створено умови дискредитації, що виключає можливість ведення ними власного малого бізнесу. А разом з тим і реалізації функціональних особливостей позитивного впливу на розвиток демократії і громадськості українського суспільства.

Література

1. Білоус Г. Розвиток малого підприємництва в Україні / Г. Білоус // Економіка України. — 2000. — № 2. — С. 35–40.
2. Варналій З. Тенденції становлення малого підприємництва в Україні / З. Варналій // Україна: аспекти праці. — 1996. — № 7–8. — С. 58–63.
3. Герасимчук З. В. Проблеми розвитку малого бізнесу в Україні / З. В. Герасимчук // Фінанси України. — 1998. — № 9. — С. 110–115.

---

4. Дзись Г. Малий бізнес як феномен ринкової економіки / Г. Дзись // Економіка України. — 1998. — № 1. — С. 84–85.

5. Лавриненко Р. А. Фінансування малого бізнесу та середнього класу в Україні / Р. А. Лавриненко // Фінанси України. — 1998. — № 2. — С. 76–80.

6. Микитюк О. Фінансове забезпечення розвитку малих підприємств / О. Микитюк // Фінанси України. — 1999. — № 6. — С. 55–61.

7. Варналій З. С. Мале підприємництво: основи теорії і практики / З. С. Варналій. — 3-тє вид. — К.: Т-во «Знання», КОО, 2005. — 302 с.

8. Становлення і розвиток малого бізнесу в регіоні: колективна монографія / за заг. редакцією академіка АЕНУ Н. І. Редіної. — Дніпропетровськ: ДДФА, 2008. — 508 с.

9. Світовий банк, МВФ. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.doingbusiness.org>.